

OSMANLI DÖNEMİNDE YETİŞEN “KEFEVÎ” NİSBELİ MÜFESSİRLER VE ESERLERİ: BİR LİTERATÜR İNCELEMESİ

Süleyman GÜR*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 23 Nisan 2019, **Kabul Tarihi:** 26 Eylül 2019, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2019, **Atıf:** Gür, Süleyman. “Osmanlı Döneminde Yetişen “Kefevî” Nisbeli Müfessirler ve Eserleri: Bir Literatür İncelemesi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (Eylül 2019): 519-546.

<https://doi.org/10.33415/daad.557370>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 23 April 2019, **Accepted:** 26 September 2019, **Published:** 30 September 2019, **Cite as:** Gür, Süleyman. “The Commentators on the Quran Having the Nisbah “Kafawi” in the Ottoman Empire and Their Works: A Literature Research”. *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 19/2 (September 2019): 519-546.

<https://doi.org/10.33415/daad.557370>

Öz

Kırım yarımadasında bulunan Kefe, 1475 yılında, Fatih Sultan Mehmed döneminde Osmanlı hakimiyetine girmiş olup 1783 Rus işgaline kadar 308 yıl boyunca Osmanlı idaresinde kalmıştır. Bu zaman zarfında şehirde çok sayıda mektep ve medrese kurulmuş, bu müesseselerde ilk tahsillerini yapan öğrenciler, daha sonra yüksek tahsil için İstanbul başta olmak üzere, Osmanlı coğrafyasının diğer ilim merkezlerine gitmişlerdir. Tahsillerini tamamladıktan sonra da Osmanlı devletinin önemli kademelerinde din ve devlet hizmetleri ile meşgul olmuşlardır. Buna ilaveten, özellikle ilmiye sınıfına mensup olanlar, gerek gittikleri yerlerde gerekse kendi memleketlerinde eser telifi ile de uğraşmışlardır. Bu teliflerin bir kısmı matbu olarak, büyük çoğunluğu ise yazmalar halinde günümüze ulaşmış olup söz konusu eserler Türkiye’deki farklı kütüphanelerde bulunmaktadır. Bir kısmının ise Rus işgalinden sonra tamamen harabeye dönen Kefe’de zayı olmuş olma ihtimali bulunmaktadır. Kefeli müelliflerin telif ettikleri eserlerle ilgili gü-

* Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, suleymangur@trabzon.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-7515-136X>

nümüzde şahıs ve eser merkezli bazı akademik çalışmalar yapılmıştır. Ancak tefsir ilmine dair herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu makalede bakir olduğu düşünülen bu alanda bir çalışma yapılarak Osmanlı dönemi tefsir mirasına bir katkıda bulunulması amaçlanmıştır. Bu maksatla önce kütüphane katalogları ve kaynaklar taranarak Kefeli müelliflerin telif ettikleri eserler tespit edilmiş ardından tefsirle ilgili olan dokuz eser ve onların müellifleri incelenmiştir. İncelenen eserlerin bir kısmının âyet tefsirleri, geri kalanların ise hâşiye türü çalışmalar olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kefe, tefsir, müfessir, yazma eser.

The Commentators on the Quran Having the Nisbah “Kafawi” in the Ottoman Empire and Their Works: A Literature Research

Abstract

Kafa (Kefe) which is in Crimea had fallen under the hegemony of Ottoman Empire in the period of Mehmet the Conqueror in 1475 and had stayed 308 years under the Ottoman until by the occupation of Russia. Many schools and madrasah had been founded in this period. The students who had the first education in these institutions had gone to the other centers of scholarship in the Ottoman territory for high education. They had engaged in services of religion and state in different positions of the empire after finishing their education. In addition to this, especially of these who belonged to the class of ilmiyyah had also labored with the compilation both in their hometowns and in the locations they went. Some of these compilations have stood as printed and most of them as manuscripts in different libraries in Turkey. As for some of them, there is a possibility for them had got loss in Kafa (Kefe) which had fallen into ruin after the Russian occupation. Today, there are some people and work based academic researches done about the authors from Kafa. But there is no research about the science of tafsir. In this article, it is aimed to make a contribution to the legacy of the exegesis of the Ottoman period by making a study in this area which is thought to be a virgin.

Keywords: Ottoman, Kafa, tafsir, interpreter, manuscript.

Giriş

Kırım yarımadasının güneydoğu kıyısında bulunan Kefe, aslında, yüzyıllarca bu coğrafyanın en önemli merkezi idi. Şehir antik dönemde “Teodosiya” diye bilinmekte olup, Milet şehri sakinleri tarafından kurulmuş ve sonradan Bosfor Kralı Levkon I (M.Ö.388-347) tarafından küçük bir ticaret merkezi haline getirilmiştir. 1262 yılında, Cenevizli tacir Baldo Doriya tarafından büyük bir kente dönüştürülmüş ve artık XIII. yüzyıldan itibaren “Kefe” diye anılma-

ya başlanmıştır. Rusya hâkimiyetine girdikten sonra ise ismi, Antik dönemdeki ismine nispetle, “Feodosiya” olarak tescil edilmiştir.¹

Kefe, 1475 yılında Kırım’ın diğer sahil kentleri olan Sudak, Tama, Kerç ve Azak şehirleri ile birlikte Cenevizlilerden alınarak Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve Osmanlı paşasının/beyinin sorumluluğuna verilmiştir. Şehir, o tarihten itibaren Osmanlı Devleti’nin bu bölgedeki en önemli dayanak noktası olmuş ve aynı yıl, bir sancak olarak Rumeli Eyaleti’ne bağlanmıştır. Oluşturulan Kefe sancağında Osmanlı düzeni kurulmuş ve burası aynı zamanda Kırım hanlarının hareket ve faaliyetlerini izlemek bakımından da önemli bir yer olmuştur.² 1568 yılına kadar idari statüsünde bir değişiklik olmamıştır. Sultan II. Selim’in saltanatının ilk yıllarında eyalet haline dönüştürüldüğüne dair bazı bilgiler bulunsa da bu bilgilerde tutarsızlık söz konusudur. Bununla birlikte 1583 yılındaki Şirvan seferi münasebetiyle Kefe’nin eyalet haline getirilmesi kesinlik kazanmıştır.³

Uzun süre Osmanlı hâkimiyetinde kalan Kefe, 1768 savaşı sırasında Ruslar tarafından işgal edilmiş (1771) olup şehrin Türk ahali si Kırım içlerine ve Anadolu’ya çekilmişti. Bu sırada nüfusu 20.000 civarında olan Kefe’de ellinin üzerinde cami ile elli küsur kilise bulunuyordu. Kefe, 1777 yılında ikinci kez Rus saldırısı ve işgaline maruz kalmıştı. Ancak Kefe’nin kesin olarak Rus hâkimiyetine girmesi 1783 yılında gerçekleşmişti. Böylece 308 yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalan Kefe, elden çıkmıştı. Yapılan araştırmalara göre bu esnada şehirde yirmi dokuz cami, on üç Rum, yirmi iki Ermeni kilisesi, 694’ü Türkler’e ait olmak üzere 813 ev bulunmakta olup işgali takip eden yıllarda şehirdeki Türk nüfusu bir şekilde başka yerlere göç ettirilmişti. Böylece önceleri kalabalık bir şehir olan Kefe, harap bir taş yığınına dönüştü. 1800’lü yıllarda burayı ziyaret eden Clarke, Rus yıkımını bizzat müşahade etmiş ve Kefe’de sadece elli hanenin kaldığını belirtmiştir. Tahribat sadece evlerin yıkımı ile sınırlı kalmamış cami, mescid, tekke ve medrese gibi Türk-İslâm kültür mirası büyük oranda yağmalanarak yok edilmiştir. O kadar ki,

¹ Yücel Öztürk, “Kefe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25: 182-184; Ömer Özkan, “Osmanlı Döneminde Bir Edebî Muhît Olarak Kefe (Feodosia)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8 (Haziran 2015): 297.

² Öztürk, “Kefe”, 25: 183; Halil İnalçık, “Kırım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25: 454-455; Ömer Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)* (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2007), 13.

³ Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 20.

XVI. yüzyılda üç medrese ile on mektebin,⁴ XVII. yüzyılda on cami, elli mescid, beş medrese ile kırk beş sıbyan mektebinin bulunduğu⁵ Kefe’de, sadece tarihî surların bir bölümü ile Osmanlı döneminden kalma birkaç cami ayakta kalarak günümüze ulaşabilmiştir.⁶

Kefe hakkında bilgi veren tüm kaynaklar şehrin antik çağlardan beri ticaret gemilerinin ve kervanların uğrak yeri olduğunu kaydederler. Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra da şehir bu özelliğini korumuş ve ayrıca çok önemli bir siyasî merkez haline gelmiştir.⁷ Onlarca sancakbeyi ve beylerbeyi Kefe’de görev yapmış, yine bu görevliler dışında pek çok Osmanlı bürokratu, din ve tasavvuf erbabı çeşitli vesilelerle Kefe’ye gelip gitmişlerdir. Osmanlı yönetiminin imar ve inşaa faaliyetleri neticesinde Kefe, Evliya Çelebi’nin kaydettiğine göre, garip ve acayip ilim ve fenlere mâlik insanların yetiştiği; onlarca cami, mescid, tekke, medrese, han ve hamamla müzeyyen bir âlim ve fâzıl yatağına dönüşmüştür.⁸

İstanbul’dan Kefe’ye gelen, başta şehzâdeler olmak üzere, onların maiyetleri, sancakbeyleri, farklı görevlerdeki Osmanlı bürokrat kadrosu, medreselerde ders okutan ulema, din adamları ve tabii ki değişik vesilelerle buraya gelip giden sanat erbabı İstanbul-Kefe münasebetini her zaman diri tutmuş ve daha ileri noktaya taşımışlardır. Kefe aslında coğrafi ve stratejik konumu gereği zâten İstanbul ile benzerlikler gösteriyordu. Ne var ki, asırlar süren Osmanlı hâkimiyeti sırasında İstanbul, diğer bütün imparatorluk coğrafyası üzerinde olduğu gibi, Kefe’yi de cazibesıyla o kadar etkilemiş ve kendisine çekip benzetmiş olacak ki yerli ve yabancı birçok kaynak ondan İstanbul’a nispetle “Küçük İstanbul”, “Yarım İstanbul”, “Kırım İstanbul’u”, “Kırım Konstantinopol’ü” ve “Yarım Konstantinopol” ifadeleriyle söz etmiştir. İşte Kefe’nin sahip olduğu bu ticari ve siyasi itibar onu kültür, sanat ve mimarî sahalarda da geliştirmiş, yarımadaının en büyük ve nüfuzlu şehri haline getirmiştir. Hatta şöhreti o kadar artmıştır ki Kefe adı çoğu zaman bütün bir yarımadaı karşılayacak şekilde kullanılır olmuştur. Bu durum Kırım yarımadasında ilim, kültür, sanat ve edebiyat yönünden iki önemli merkezin

⁴ Ahmet Türk, “Kırım Hanlığı’nda İslâmîyet”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalei Kırım İçinde*, ed. Yücel Öztürk (İstanbul: 2015), 139.

⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 7/2: 576-577.

⁶ Öztürk, “Kefe”, 25: 183.

⁷ Öztürk, “Kefe”, 25: 182.

⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 7/2: 572 ve devamı; Özkan, “Osmanlı Döneminde Bir Edebi Muhit Olarak Kefe (Feodosia)”, 297.

ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunlardan birincisi, Kırım Hanlığı'nın da idare merkezi olan Bahçesaray, diğeri ise bir Osmanlı eyaleti hükmünde olan Kefe idi.⁹ Bu yüzden Kırım yarımadasının Kefe bölgesinde yetişenler kaynaklarda “Kefevî” nisbesiyle anılırken yarımadanın diğeri şehirlerinde yetişenler “Kırımî” nisbesiyle anılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada sadece, Osmanlı idarecileri tarafından direk merkeze, Osmanlı Devleti'ne bağlanan Kefeli müfessirler ele alınacaktır.

Kaynaklarda, Mahmud b. Süleyman (ö. 990/1582), Hüseyin Efendi (ö. 1010/1602), Seyyid/Şerif Mûsâ Kelîmî (ö. 1054/1644), Mehmed Feyzi (ö. 1055/1645), Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ (ö. 1095/1684), Mehmed b. Abdülhamid (ö. 1168/1755) gibi Kefevî nisbeli çok sayıda meşhur alim ve müellife rastlanmaktadır. Bu müelliflerin ekseriyeti, eğitimlerine Kefe'deki medreselerde başlamış olup daha sonra, başta İstanbul medreseleri olmak üzere, İslâm coğrafyasının değişik beldelerindeki ilim merkezlerinde yüksek tahsil yapmış ve ardından üst düzey dinî ve idârî görevlerde vazife almışlardır. Söz konusu zâtların biyografileri incelendiğinde onların İstanbul, İzmir, Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Bağdad, Mısır gibi önemli merkezlerde müderrislik, müftülük, kadılık, kadıaskerlik, şeyhülislamlik gibi oldukça üst düzey görevlerde buldukları hatta bu durumun Rus işgalinden sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰

Kefeli müellifler, çeşitli ilim dallarında çok sayıda eser yazmışlardır. Bu eserlerin önemli bir bölümü kütüphanelerde yazmalar halinde. Bir kısmı da matbudur. Son zamanlarda bu eserler üzerinde şahıs ve eser merkezli bazı akademik çalışmalar yapılmıştır.¹¹

⁹ Özkan, “Osmanlı Döneminde Bir Edebî Muhit Olarak Kefe (Feodosia)”, 295-301.

¹⁰ Bursalı Mehmet Tahir, *İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1335), 1-38; Ahmet Yüksel-Zafer Karademir, “Ulema, Göç Ve Devlet: Kırım Harbinden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemanın İskânına Dair Bazı Bilgiler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 52/1 (2012): 184.

¹¹ Bazıları için bk. Ahmet Bozyiğit, *Akkirmânî'nin Felsefî Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006); Necmettin Pehlivan, “Muhammed Kefevî ve Risâle fi'l-Âdâb'ı”, *Felsefe Dünyası* 56 (2012/2): 322-333; Kaşif Hamdi Okur, “Bir Osmanlı Fakihinin Gözüyle Osmanlı Fukahâsi: Kefevî'nin Ketâib'i Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014): 361-377; Suat Donuk, “Feyzî-i Kefevî'nin Manzum Kırk Hadis Tercümesi”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 5/11 (2018): 47-69; Hasan Yerkazan, “Abdurrahman b. el-Hâc Ebû Bekir el-Kefevî'nin Mecmûa-i Hutbe İsimli Eserinde Hadis Kullanımı”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2018): 372-393.

Ancak tefsir eserlerine dair herhangi bir çalışma yapılmadığı gibi bu eserlere işaret dahi edilmemiştir. Bundan dolayı bu makalede Kefeli müfessirler ve onların tefsirle ilgili eserlerinin tanıtılması uygun görülmüştür. Bu bağlamda tespit edilebilen eserlerinin, evsaf ve muhtevalarına dair özet bilgiler sunulacak, varsa diğer nüshalarına işaret edilecek, ayrıca hayatları hakkında bilgi bulunabilen müelliflerin kısa biyografileri verilecektir. Müfessirler ve eserler, müfessir adlarının alfabetik sıralaması dikkate alınarak takdim edilecektir.

Kefeli Müfessirler ve Eserleri

1. Hamîdüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kefevî (ö. ?)

Müellifin hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Ancak aşağıda tanıtacağımız risâlenin mukaddimesinden anlaşıldığına göre ismi Ahmed, lakabı Hamîdüddîn, nisbesi Kefevî'dir.¹² Tespit edilebilen tek eseri tefsirle ilgilidir.

Risâle fî âyeteyni -ve mine'n-nâsi men yekûlu âmennâ-

524 | db

Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraççioğlu Koleksiyonu, nr. 114/8, vr. 385b-390a'da bir mecmuanın içerisinde yer alan risâlenin başka bir nüshasına ulaşılamamıştır. Eser adı muhtevadan, müellif adı mukaddimededen alınmıştır. Bazı kelimeler silik olsa da müellifin adının "Ahmed ibn eş-Şeyh Muhammed el-Kefevî", lakabının ise "Hamîdüddîn" olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Eser şeyhülislam namına telif edilmiştir. Ancak hangi şeyhülislam olduğu belirtilmediğinden yazıldığı dönem tespit edilememiştir. Kısa bir hâtıme ile son bulmuştur. Ferağ kaydı yoktur. Bazı yerleri okunamayacak kadar yıpranmıştır.

Risâlede, besmele ve hamdeleden sonra eserin hacmine göre uzun sayılabilecek bir mukaddime yer almaktadır. Müellif bu mukaddimedede ve öncesindeki hamdele bahsinde oldukça edebî bir dil kullanmıştır. Ağırlıklı olarak dua ve övgü ifadelerinden oluşan cüm-

¹² Kırım yarımadasında yetişen alimlerden bahseden kaynaklarda Hamid ismi yukarıda tanıtılan Hamid Bî Nevâ (ö. 1185/1771) için kullanılmaktadır. Hüseyin Vassaf bunun dışında 1215/1800 yılında vefat eden Hamid el-Kırmî adında ikinci bir Hamid'den bahsetmekte ve bunların farklı kimseler olduğunu zikretmektedir. (Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi, 2015), 3: 348). Bunların dışında Hamid adına rastlanmamaktadır. Kaynaklarda geçen her iki isim de Kırmî nisbesiyle anılmaktadır. Oysa eserini tanıtacağımız müellifin nisbesi Kefevî olduğu gibi Hamîdüddîn lakabını da kullanmaktadır. Dolayısıyla bu iki isimden farklı biri olduğu anlaşılmaktadır.

leleri son derece ağıdalı, kafiyeli ve ruha tesir edecek şekilde tertip etmiştir. Aynı üslûbu risâlenin sonuna kadar sürdürmüş, lafızlardaki ahenk ve uyumu muhtevaya da yansıtmiş ve ilmî derinliği olan bir eser meydana getirmiştir.

Müellif, risâlede münafıkları konu edinen Bakara sûresinin 8 ve 9. ayetlerini ele almıştır. Varak 386b ile 387a’da, Allah Teâlâ’nın Bakara sûresinde, önce kalbi ve dili ile îmân eden, içi-dışı, özü-sözü bir olan müminlerin, ardından bunların aksine davranan, içi ve dışı ile inkâr eden kâfirlerin zikrine yer verdikten sonra üçüncü olarak dili ile îmân edip kalbi ile inkâr eden münafıklara yer verdiğini, bunların kâfirlerin en şerlileri olduğunu, Allah’ı aldatmaya kalkacak kadar şuursuz ve bilinçsiz davrandıklarını ifade etmiş, risâlenin kalan kısmında ise âyetlerin detaylı tefsirini yapmıştır. Ağırlıklı olarak dirâyet metodunu kullanmış ve dilsel tahlillere ayrı bir önem vermiştir. Bu bağlamda lûgat, ıstikak, sarf, nahiv ve balâgat gibi alet ilminin temelini teşkil eden unsurları başarılı bir şekilde tefsire uygulamıştır. Zaman zaman kelâmî tartışmalara da yer vermiştir. Beydâvî gibi ismini zikrettiği bazı müfessirlerin yanında adını zikretmediği bir kısım müfessirlerden de yararlanmış, daha ziyade Zemahşerî’nin ibarelerini açıklama yoluna gitmiştir. Kendi görüş ve kanaatlerini de ortaya koymuş, yer yer çeşitli âyet ve nakillerle izahlarını teyid ve takviye etmiştir. Risâlenin hacmi küçük olmakla birlikte muhtevasının yoğun olduğu görülmektedir.

2. Hüseyin Efendi el-Kefevî (ö. 1010/1601)

Hüseyin Efendi, Kefe’de doğup büyüdüğünden Kefevî nisbesiyle tanınmıştır. Babasının adı İbrahim’dir. İlk tahsilini Kefe’de yapmış ve burada bir süre ticaretle uğraştıktan sonra ilim tahsili için İstanbul’a gitmiştir. Kanuni Sultan Süleyman devrinin sonlarında İstanbul’daki medreselerde dinî ve aklî ilimleri okumuştur. Mülâzemetini Karadavudzâde Mustafa Efendi’den tamamladıktan sonra II. Selim zamanında Miftâh Medresesi’ne müderris olmuştur. 977/1569 yılında döndüğü Kefe’de şehrin kadısı Mahmud Çelebi’den riyâziyyât ve mûsiki öğrenmiş ayrıca Nakşibendî şeyhi Hâce Ahmed Sadık Taşkendi’ye intisap ederek tasavvuf terbiyesi almıştır. 25 Cemaziyelevvel 999’da (21 Mart 1591) Edirnekapı’daki Mihrimah Sultan Medresesi’nde görevlendirilmiştir. 1002 Ramazanında (Haziran 1594) Sahn-ı Seman müderrisi olmuştur. Yavuz Selim ve Süleymaniye Darülhadis medreselerindeki hizmetinden sonra 1007 yılı Şaban ayında (Mart 1599) mahreç mevleviyetlerinden Kudüs kadılı-

ğına tayin edilmiştir. Buradan 1008 Şevvalinde (Nisân 1600) Mekke kadılığına gönderilmiştir. 1010/1601 yılında Mekke’de vefat etmiştir.¹³ Vefat yeri konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin Mehmed Süreyyâ’ya göre Kudüs’te vefat etmiştir.¹⁴ Ahmed Bâdî Efendi ise aynı tarihte Edirne’de vefât ettiği ve Zehrimâr Mes-cidi sahasında defnedildiği kanaatindedir. Bu kanaate, kabrinde merkûz nokta taşına “Sultan Selim müderrisi Kefevî Hüseyin Efendi” ibaresinin menkûş olmasından hareketle varmıştır.¹⁵ Ancak Cemil Akpınar bu bilgilerin Kefevî’nin hayatı hakkında bilinenlerle uyuşmadığını ve 27 Safer 1010’da (27 Ağustos 1601) Mekke’de vefat ettiği bilgisine itibar edilmesi gerektiğini zikretmektedir.¹⁶ Kefevî, kaynaklarda zeki, güzel sesli, güzel ahlâklı, kültürlü, hoş-sohbet ve nüktedan bir kişi olarak vafedilmiş olup, Arapça ve Farsça’yı edebiyatlarıyla öğrendiği, hadis, tefsir, fıkıh ve diğer dinî ilimlerle birlikte matematik, astronomi ve mûsikiye de vâkıf olduğu ifade edilmiştir.¹⁷

Eserleri: Kaynaklarda Hüseyin Kefevî adına kayıtlı eserler şunlardır. *Şerh-i Gülîstan*: Sa’dî-i Şîrâzî’nin Gülîstan adlı eserinin Türkçe tercüme ve şerhidir. İstanbul’daki çeşitli kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır. *Sevânihu’t-tefe’ül ve levâihu’t-tevekkül*: Müellif, Osmanlı toplumunda yaygın bir şekilde görülen, bir kitaba bakarak tefe’ül etme konusunda çeşitli kitaplarda yer alan, duruma uygun düşen ifade ve hikayeleri toplayarak bu Türkçe eserini kaleme almıştır. *Râznâme*: Sevânihu’t-tefe’ül’ün İstanbul’da bazı yeni olay ve hatıralar ilavesiyle 192 hikayeye çıkarılmış şeklidir. *Şerhu Lâmiyyeti’l-Acem*: Tuğraî’nin meşhur kasidesinin önceki şarihlerinin eserlerinden derlenerek meydana getirilmiş bir şerhtir. *Kasîde-i Nûniye*: Hızır Bey’in *Kasîde-i Nûniye*’sine Türkçe yazılmış şerhtir. *Ta’lîkât*

¹³ Nev’izâde Atâî, *Hadâiku’l-hakâik fî tekmileti’s-Şekâik (Şekâik-ı Nu’maniye ve Zeyilleri içinde)*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 2: 454-456; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1: 276; Bursalı Mehmet Tahir, *İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kurum Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1335), 10; Cemil Akpınar, “Kefevî Hüseyin Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25: 186-188.

¹⁴ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, haz. Ali Aktan - Abdülkadir Yuvalı - Mustafa Keskin (İstanbul: Sebil Yayınları, 1995), 2: 203.

¹⁵ Ahmed Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne’si*, haz. Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu (Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014), 2-1: 1335.

¹⁶ Akpınar, “Kefevî Hüseyin Efendi”, 25: 186.

¹⁷ İsmail Hakkı Aksoyak, “Kefevî, Hüseyin”, erişim: 10 Haziran 2018, <http://www.turkedebiyatimsilsozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=213>.

'alâ sahîhi'l-Buhârî: Bu ta'likler gusül hadislerine kadar gelmektedir. *Ta'likât 'alâ sahîhi Müslim: Risâle 'alâ mevâzi'a min Miftâhi'l-ülûm*: Sekkâkî'nin eseri üzerine yazılmış bazı notlardan ibarettir. *Şerhu evâili bâbi'l-vekâle bi'l-bey' ve's-şira' mine'l-Hidâye*: Hanefî fakihî Burhaneddîn el-Merginânî'nin meşhur eseri *Hidâye*'den alışverişte vekalet babının başlangıcını açıklayan Arapça bir risâledir. *Makâle fî Mevlânâ Muzaffer: Şerh-i Divan-ı Hâfız*: Eserin tek nüshası Çelebi Abdullah, nr. 305'tedir. *Ta'lika 'alâ-Hâşiyeti İmâmiddîn*: Mantıkla ilgili bu eserin bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4482'dedir. *Niksârîzâde Mahmut Efendi İle İlmî Münazaralar, el-Cevâb 'an i'tirâzâtî'l-Mevlâ Ahmed el- Ensârî 'alâ mevâzi'a min Tefsîri'l- 'Allame Ebüssuûd el- 'İmâdî*,¹⁸ *Risâle fî tefsîri kavlihi Teâlâ - velâ tekûlenne li şey'in innî fâ ilun zâlike ğaden illâ en yeşâ Allah*: Kaynaklarda yer almayan bu son risâlenin tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, nr. 699/7'dedir. Son iki eseri tefsirle ilgili olup burada tanıtılacaktır.

Risâle fî'r-reddi 'alâ i'tirâzâtî'l-Ensârî 'alâ Ebüssuûd

Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 98/1, vr. 1b-28a'da bulunan risâle bir mecmuanın baş tarafındadır. Telif ve istinsah kaydı yoktur. Müellif ve eseri hakkındaki aydınlatıcı tek bilgi zahriyedeki şu kayıttan öğrenilebilmektedir. “Mâ ketebühü'l-mevlâ el-fâzıl Hüseyin Efendi el-Kefevî mücibben 'an i'tirâzâtî'l-Mevlâ Ahmed Efendi el-Ensârî 'alâ Mevâzi'a min Tefsîri'l-'Allâme Ebüssuûd el-'İmâdî”. Eser ve müellif adı, bu bilgi ve muhtevadan hareketle görevli tarafından kataloğa işlenmiş olmalıdır. Eserin başka nüshasına rastlanamamıştır.

Devrin müderrislerinden Şemseddîn Ahmed el-Ensârî (ö. 1009/1600),¹⁹ Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-'aklî's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* adlı meşhur tefsirindeki bazı görüşlerini tenkit etmiş, Kefeli Hüseyin Efendi de Ebüssuûd'u savunmak

¹⁸ Eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 276; Bursalı, *Kurum Müellifleri*, 10; Akpınar, “Kefevî Hüseyin Efendi”, 25: 186-188; Aksoyak, “Kefevî, Hüseyin”.

¹⁹ Osmanlı alimlerinden. İsmi Ahmed, lakabı Şemseddîn, nisbesi Ensârî'dir. Süleymaniye, Sahn-ı Seman, Valide Sultan ve Ayasofya gibi medreselerde müderrislik, Edirne, Şam, Kâhire ve İstanbul gibi önemli merkezlerde kadılık, Anadolu ve Rumeli'de kazaskerlik yaptı. 1009/1600 senesinde İstanbul'da vefat etti. *Envâru't-tenzîl*'e hâşiyesi, *Telvîh*, *Mevâkıf* ve *Miftâh* adlı eserlere ta'likâtı ve *Hidâye* şerhlerine çeşitli ilaveleri vardır (Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 2: 1192-1196).

üzere bu Arapça risâleyi yazmıştır.²⁰ Risâleye gelenekten farklı olarak besmele, hamdele, salvele ve mukaddime olmadan doğrudan başlanmıştır. Müellif önce قال الله تعالى ibaresiyle söze başlamış ve ele alacağı âyetin ilgili kısmını zikretmiş, ardından قال العلامة ابو السعود lafzıyla Ebüssuûd Efendi'nin ayetle ilgili tefsirini nakletmiş, akabinde قال المعترض ibaresiyle Ahmed el-Ensârî'nin itirazını aktarmış ve son olarak أقول kelimesiyle kendisi söze başlayarak Ensârî'nin itirazlarına cevaplar vermiştir. Bu cevapları, meseleyi bazen birkaç yönden ele alacak şekilde kurgulamış, sözünü güçlendirmek üzere çeşitli nakillerde bulunmuş, başka âyet ve hadislerle düşüncelerini teyid etmiş, özellikle sarf, nahiv, lügat, iştikak, îrab, mantık gibi alet ilimlerini istîshadda çokça kullanmıştır. Bu üslûbunu risâlenin sonuna kadar sürdürmüştü, 41 âyetin ilgili kısımlarını bu metotla tahlil etmiştir. Metnin içerisinde Ahmed el-Ensârî'nin adını zikretmemiş, "el-Mu'teriz" lafzı ile ona işaret etmiştir. Bahsi geçen lafızla onu kastettiği, zahriyedeki ilgili kayıt ile sayfa kenarlarındaki notlardan anlaşılmaktadır. Zemahşerî, Beydâvî, Sâdî Çelebi gibi alimlere nadiren atıfta bulunmuş, daha ziyade kendi re'yi ile Ebüssuûd'un görüşlerini açıklama, Ensârî'nin fikirlerini ise reddetme yolunu seçmiştir. Son derece önemli kelâmi, belâğî, dilsel tahlil ve değerlendirmeler yapmasına rağmen bunların dışındaki kaynaklara yer vermemiş ya da onları zikretme ihtiyacı hissetmemiştir. Ağırlıklı olarak Kur'ân'ın inzâli, i'câzî, belâgat ve fesâhatı, nübüvvet, âhiret, âzab, îmân, tevhîd gibi konuları ele almıştır.

528 | db

Risâle fî tefsîri âyeteyni -ve tuhfî fî nefsike mellahü mübdîhi ve tehşennâs; velâ tekûlenne li şey'in innî fâ ilun zâlike ğaden-

Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Koleksiyonu, nr. 699/7, vr. 78b-89a'da yer alan risâle bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Katalogda eser adı *Risâle fî tefsîri kavlihi Te'âlâ -velâ tekûlenne li şey'in innî fâ ilun zâlike ğaden illâ en yeşâ Allah* şeklinde verilmiştir. Ancak 78b-84b varakları arasında Ahzâb sûresi 37. âyetin bir bölümü izah edilirken, 84b-85b varakları arasında Kehf sûresi 23. âyetin bir kısmı açıklanmaktadır. Buradan hareketle eser adını başlıktaki şekilde vermeyi uygun gördük. Müellif adı hâtimededen alınmıştır. Telif tarihi belirtilmemiştir. Ancak mukaddimededen anlaşıldığına göre Sultan Üçüncü Murad'ın 1574-1595 yılları arasındaki hükümdarlığı döneminde yazılmıştır. Risâlenin temme kaydında "Temmeti'r-risâletü 'alâ yedi muharrihi ez'efu 'ibâdillâhi'l-kaviyyi Hüseyin b. İbrahim

²⁰ Akpınar, "Kefevî Hüseyin Efendi", 25: 187.

el-Kefevî” (Risâle güçlü, kudretli Allah’ın kullarının en zayıfı ve bu risâlenin yazarı Hüseyin b. İbrahim el-Kefevî’nin eliyle tamamlandı.) şeklinde bir ibare mevcuttur. Bu ibareden eserin Hüseyin el-Kefevî’ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu nüshanın müellif hattı olma ihtimali de kuvvetli görünmektedir. Eserin başka bir nüshasına ulaşamamıştır.

Müellif, eserin hacmine göre geniş sayılabilecek bir mukaddime yazmıştır. Bu mukaddimede sultanlar ile alimler arasındaki münasebeti ele almış ve dönemin sultanı Murad Han’ın ulemadan Ahzâb sûresinin 37. âyetini mütalaa etmelerini ve zihn-i selimleri ile bu âyetin müşküllerini halletmelerini, kapalılıklarını gidermelerini, sır perdelerini aralamalarını, nüktelerini tespit etmelerini istediğini, kendisinin de bu maksatla bu risâleyi yazdığını beyan etmiştir. Mukaddimenin büyük bölümünde sultanın şanını yüceltmek üzere övgü dolu ifadeler kullanmıştır. Bunu da, cümlelerini yer yer beyitlerle zenginleştirerek, son derece edebî bir üslûpla yapmıştır. Sadece bu mukaddime bile onun ilmî ve edebî kişiliğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Müellifin kullandığı “Sultan ibni es-Sultan Murad Han ibni es-Sultan Selim Han ibni es-Sultan Süleyman Han” ifadesinden, övdüğü sultanın 1574–1595²¹ yılları arasında hükümdar olan Sultan Üçüncü Murad olduğu anlaşılmaktadır.

Yazarın eserde, rivâyet metodundan istifade etmekle birlikte ağırlığı dirâyet metoduna verdiği göze çarpmaktadır. Sözüne teyid etmek için başka âyet ve hadisleri istişhadda kullanmıştır. Çeşitli kaynaklardan yararlanmış ve nakillerde bulunmuştur. Faydalandığı isimlerin başında Beydâvî, Zemahşerî, Râzî gibi müfessirler gelmektedir. Beydâvî hâşiyelerinden de çokça faydalanmıştır. Ayrıca zaman zaman zaman zaman “kâle ba’zu’l-fuzâlâ, kâle ba’zu’l-muhakkikîn” lafızlarını kullanarak isim vermeden çeşitli kimselere atıfta bulunduğu da olmuştur. Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki sadece belli görüşleri nakletmekle kalmamış, bu görüşleri değerlendirmiş, aralarından tercihlerde bulunmuş, hatalı olduğunu düşündüklerini tashih etmiş, yeri geldikçe kendi düşüncelerini açıkça beyan etmekten çekinmemiştir.

Risâlede, Hz. Peygamber’in Hz. Zeyneb’le evliliğini ve buna bağlı bazı hususları konu edinen Ahzâb sûresinin 37. âyetinin وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ

²¹ Bekir Kütükoğlu, “Murad III”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 172.

görüşünü beyan etmiştir. Mukaddimede risâlenin yazılış amacını Ahzâb sûresinin 37. âyetini izah etmek olarak bildirmiş, ancak devamında üç farklı konuya daha yer vermiştir. Bu durum, yazarın farklı zamanlarda kaleme aldığı dört ayrı risâleyi bir eserde cem ettiği izlenimi uyandırmaktadır.

3. İbrahim b. Yusuf b. Mustafa el-Hanefî el-Kefevî (XVIII. Yüzyıl?)

Müellifin hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Aşağıda tanıtılacak olan risâledeki kayıtlardan anlaşıldığına göre müellifin adı İbrahim, babasının adı Yusuf, dedesinin adı Mustafa'dır. Kırım'ın Kefe şehrinden olup Hanefî mezhebine mensuptur. Risâlesi 1176/1763 yılında istinsah edildiğine göre o tarihlerde ya da öncesinde yaşamış olmalıdır.

Risâle fî tefsîri kavlihî teâlâ -yevme ye'ti ba 'zu âyâti rabbik-

Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu, nr. 185, vr. 153b-165b'de yer alan eser, muhtelif hatlarla yazılmış olan çeşitli risâlelerin bulunduğu bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır.²³ Eser adı muhtevadan hareketle görevli tarafından verilmiştir. Müellif adı mukaddimede, “İbrahim b. Yusuf b. Mustafa el-Hanefî el-Kefevî” şeklinde geçmektedir. Telif tarihi kayıtlı değildir. 1176/1763 yılında Muhammed Nazif adlı bir zât tarafından istinsah edilmiştir. Başka bir nüshasına ulaşılamamıştır.

Risâlede besmele, hamdele ve salveleden sonra bir mukaddime yer almaktadır. Bu mukaddimede risâlenin yazılış maksadı açıklanmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla müellifin yaşadığı dönemde bazı alimler, *يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي يَوْمِ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي* “Rabbinin bazı ‘alâmetleri geldiği gün, önceden inanmamış ya da îmânında bir hayır kazanmamış olan kimseye artık îmânı bir fayda sağlamaz.” (En'am, 6/158) âyetindeki müşkillerin izahı ile meşgul olmuşlar ve o da bu konudaki müşkilleri gidermek üzere böyle bir risâle yazmaya karar vermiştir. Risâlede ele alınan âyetin

²³ Risâlenin bulunduğu mecmuanın zahriyesinde “*Envâru't-tenzîl* ve diğerlerinin (diğer tefsirlerin) müşkillerin halli” şeklinde bir ibare kayıtlıdır. Mecmuada bu müşkillerin giderilmesi için yazılan 11 risâle yer almaktadır. Bu risâlelerin büyük çoğunluğu *Beydâvî Tefsîri*'ndeki bazı konulara ta'lika olarak yazılmıştır. Ele aldığımız risâlede de *Beydâvî*'den istifade edilmiş olmakla birlikte bu eserin ona ta'lika olduğu beyan edilmemiştir. Dolayısıyla kanaatimize göre bu risâlenin ta'lika değil de özgün bir telif eser olarak değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır.

ve dolayısıyla risâlenin konusu, kıyamet alâmetleri ortaya çıktığında yapılan îmânın ya da bu alâmetler zuhûr etmeden önce îmân etmiş, fakat îmânlı olarak herhangi bir hayır kazanmamış olan kimseye îmânın fayda verip vermeyeceği hakkındadır. Bu konu, öteden beri, mezhepler arasında tartışılmış ve genel olarak kıyamet alâmetleri ortaya çıktıktan sonra yapılan îmânın geçerli olmayacağı görüşü benimsenmiştir. Ancak amelsiz îmânın fayda verip vermeyeceği konusunda ihtilafa düşülmüştür. Ehl-i sünnet alimleri fayda vereceği kanaatinde iken mu'tezile alimleri bunun aksini düşünmektedirler. Müellif, mu'tezile alimlerden Zemahşerî'nin bu konudaki görüşlerini naklettikten sonra Beydâvî'nin onun iddialarını üç vecihle reddettiğini ifade eder. Zemahşerî'nin görüşlerini isabetsiz bulur. Beydâvî'nin açıklamalarını ise tasvib eder. İfadelerinde tutarsızlık, meseleyi izahında herhangi bir problem görmez. Ancak izaha muhtaç olduğunu düşündüğü yerleri ağırlıklı olarak dirâyet metoduna başvurmakla birlikte rivâyet metodundan da yararlanarak şerh eder. Yer yer konuları açıklamak ve görüşlerini desteklemek üzere başka âyetlere de müracaat eder. Hatta En'am 158. âyetin de aslında mu'tezilenin aleyhine delil olduğunu savunur. Müşkilleri halletmek sadedinde çok sayıda hadis nakleder ve bu hadislerle ilgili değerlendirmeler yapar. Söz konusu âyetteki i'rab kaideleri ve kıraat vecihlerini bütün yönleri ile ele alır, muhtemel anlamlarını izah eder. Derinlemesine dilsel tahliller yapar. İtikadî mezhepler arasındaki derin kelâmî tartışmalara yer verir. Bütün bunları soru cevap üslubu ile yapar. Yeri geldikçe belâğî açıklamalarla da sözünü teyid eder. İbn Hâcib, Irâkî, İbn Hacer, Şihâbüddîn Hafâcî gibi alimler ile Basra ve Kûfe dil ekollerine zaman zaman atıflarda bulunur.

4. Muhammed b. Mahmud el-Kefevî (XVI. Yüzyıl)

Muhammed b. Mahmud el-Kefevî'nin kim olduğu tam olarak tespit edilememekle birlikte, eserini yazdığı 957 yılı dikkate alındığında, o tarihlerde yaşamış olan ve kaynakların Kırmızı Muhammed Efendi diye tanıttığı zât olabileceği ihtimali akla gelmektedir. Muhammed Efendi, meşhur mürşid Nureddinzâde'nin halifelerinden olup onun yanında tasavvuf eğitimini tamamladıktan sonra Var-na'da uzun süre zâviyedarlık yapmıştır. 1018/1609 yılında vefat etmiş ve buradaki caminin haziresine defnedilmiştir. İslâmî ilimlere, özellikle de tefsire vukufiyeti olan iyi bir mürşid ve vaiz olduğu

ifade edilmiştir.²⁴ Hayatından bahseden kaynaklar eserlerinden bahsetmese de “Tefsire vukufiyeti vardı” ifadesi, bu eserin ona ait olabileceği tezini güçlendirmektedir. Yine yaşadığı dönem ve baba adı dikkate alındığında meşhur alim Şeyh Mahmud b. Süleyman el-Kefevî'nin (ö. 990/1582) oğlu olma ihtimalinin bulunduğu da söylenebilir. Her ne kadar Mahmud el-Kefevî'nin hayatından bahseden kaynaklar²⁵ böyle bir oğlu olduğundan söz etmese de bu uzak bir ihtimal değildir.

Kütüphane katalog kayıtlarında Muhammed b. Mahmud el-Kefevî adına kayıtlı iki eser olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan biri, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Kütüphanesi, nr. 41/1, vr. 61-132b'de, *Ta'likâ 'alâ Hâşiye Şerhi'l-Muhtasar* adıyla kayıtlıdır. Tespit fişinde yer alan bilgilere göre Fıkıhla ilgili Arapça bir eser olup telif ve istinsah tarihi kaydedilmemiştir. Diğer Samsun İl Halk Kütüphanesi, nr. 614'te *Tefsir Hâşiyesi* ismiyle yer almaktadır.

Tefsir Hâşiyesi

Milli Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi Bölümü, nr. 614'te müstakil bir halde bulunan eser 278 varaktan müteşekkil olup eser adı zahriyeden alınmıştır. Müellif adı da zahriyede geçen, “من نعم الله على عبده الفقير محمد بن محمود الكفوي الحقيير تغمده الله بغفرانه القدير أمين” şeklindeki kayıttan alınmış olmalıdır. Hâtimedeki ifadelerden 957 yılında telif edildiği ve müellif hattı olduğu anlaşılmaktadır. Eserin Kefevî'ye aidiyeti konusunda zahriyedeki kayıttan başka bilgi bulunmamaktadır. Başka bir nüshasına da ulaşamamıştır.

Yapılan inceleme ve mukayesede eserin, 44. ayetten itibaren Bakara sûresinin sonuna kadar Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl* adlı tefsirine yazılmış geniş çaplı bir hâşiye olduğu görülmüştür. Esere besmele, hamdele ve salveleden sonra direk Bakara sûresi 44. âyetin tefsiri ile başlanmış olup mukaddimeye yer verilmemiştir. Bu durum ayrı bir ciltte öncesinin bulunabileceğine işaret etmektedir. Müellif, ağırlıklı olarak dirâyet metodunu kullanarak, Beydâvî'nin

²⁴ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik* 2: 599; Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 4/1: 166.

²⁵ Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 4/1: 373; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2: 19; Bursalı, *Kırım Müellifleri*, 34. Ahmet Özel, “Kefevî, Mahmûd b. Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25: 185-186. İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin esmaü'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*, tsh. Kılıslı Rifat Bilge-İbnülemin Mahmûd Kemâl İnal (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951), 2: 413; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1993), 3: 809.

kısa ibarelerini tafsilatlı bir şekilde izah etmiştir. Zemahşerî ve Nefî'nin tefsirleri ile Beydâvî'nin diğer hâşiyeleri başta olmak üzere çok sayıda kaynaktan istifade etmiştir. Ulemanın görüşlerinin naklî yanında kendi görüş ve düşüncelerini de açıkça belirtmiştir. Kelimelerin sarfı, ıstikakı ve anlamları üzerinde çokça durmuş, belâgat konularına ayrı bir önem vermiştir. Kıraat vecihleri, fıkıh, kelâm ve akaid gibi konularda da kayda değer izahlar yapmıştır.

5. Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî el-Kefevî (ö. 1174/ 1760)

Akkirmânî, Kırım'ın Kefe şehrinden olan Hacı Hamid Mustafa'nın oğludur. Asıl adı Muhammed'dir. Bir süre müderrislik yaptıktan sonra 1167/1753'te İzmir mollası, 1172/1758'de Mısır kadısı olmuştur. Daha sonra Saray-ı Hümayun Hocası olarak görev yapmıştır. 1173/1759 yılında Mekke kadılığına tayin edilmiş ve 1174 Muharrem ayında (Ağustos 1760) orada vefat etmiştir.²⁶ Mala, mülke değer vermeyen, fakr-u zarûret içerisinde yaşayan, ilmi, irfanı ve eserlerinin çokluğu ile tanınan bir zât olduğu ifade edilmiştir.²⁷

Kırımlı bir aileye mensup olmasına rağmen Akkirmânî ismiyle anılması, doğup büyüdüğü Akkirmân²⁸ şehrine nispetlidir. *Hâşîye 'ale'l-Hüseynîyye* adlı eserinin sonunda, eserin müstensihî şunları ifade eder: "İtikadda Mâturîdî, mezhepte Hanefî ve Akkirmân doğumlu Muhammed b. Mustafa'nın eseri burada sona erdi." Bu ifadeler ve benzerleri, Akkirmânî lakabının bundan dolayı kendisine verildiğini göstermektedir.²⁹ Kaynaklarda ve kütüphane katalog kayıtlarında telif, tercüme, şerh ve hâşiyelerden oluşan toplam 60 kadar eser Akkirmânî'ye nispet edilmektedir. Aklî ve dinî ilimlerin

²⁶ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 214; Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifin*, 2: 332; Kehmâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3: 719; Sâkıb Yıldız, "Akkirmânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 270.

²⁷ Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 4/1: 290.

²⁸ 1944'ten sonra adı Belgorod-Dnestrovski olarak değiştirilen Akkirmân, günümüzde Ukrayna sınırları dahilinde olan Odesa eyaletine bağlı elli binin üzerinde nüfusu olan bir şehirdir. Birkaç kez Rusların eline geçti ise de 1812 Bükreş Antlaşması'na kadar Osmanlı idaresinde kaldı. XVII. yüzyılda Akkirmân'ı ziyaret eden Evliyâ Çelebi (Mayıs 1658) burada kale, medrese, hamam ve camiler ile 1500 kadar ahşap ev bulunduğu, Meyak Geçidi'nden, Meyak Baba Sultanın Dinyester nehri yakınındaki türbesi ile civarında medfun şehitlerden bahseder. Mustafa L. Bilge, "Akkirman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 269-270.

²⁹ Ahmet Bozyiğit, *Akkirmânî'nin Felsefî Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 24.

çeşitli dallarına ait olan bu eserlerin bir kısmı matbu bir kısmı ise yazmadır.³⁰ Müellifin tefsirle alakalı tespit edilebilen eserleri şunlardır:

Risâletü'l-besmele ve'l-hamdele ve't-tasliye

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 0573/01, vr. 1b-11b'de bulunan risâle, içerisinde çeşitli besmele tefsirlerinin de bulunduğu bir mecmuanın baş tarafındadır. Eser adı katalogda *Risâletü'l-besmele*, zahriyede ise *Risâletü'l-besmele ve'l-hamdele ve't-tasliye* şeklinde kayıtlıdır. Serlevhada ise eser adı *Risâletü'l-besmele*, meülf adı Muhammed Akkirmânî şeklinde verilmiştir. Telif tarihi belirtilmemiş olup 1168/1754 yılında Salih b. Muhammed el-Bosnevî tarafından istinsah edilmiştir. Çeşitli kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası mevcuttur.³¹

Akkirmânî'nin bu risâlesi besmele, hamdele ve salavât-ı şerife hakkında hazırlanmış orta hacimli, ancak zengin muhtevalı bir eserdir. Dili Arapça'dır. Hedef kitle ilim ehlidir. Bundan dolayı metni zordur. Dönemin şartlarına ve anlayışına göre sistematik olduğu söylenebilir. Müellif, Beydâvî ve Zemahşerî'nin yanı sıra Râzî, Halil b. Ahmed, Zeccâc, Sekkâkî, Sa'düddîn et-Teftâzânî ve Ebû'l-Hasan el-Eş'ârî gibi tefsir, dil, belâgat ve kelâm alimlerinden istifade etmiş ve onların görüşlerini bazen doğrudan, bazen de mefhum olarak aktarmıştır. Yer yer alıntı yaptığı müellifin adını zikrederken, bazen de *Tefsîr-i kebîr*, *Envâru't-tenzîl*, *Keşşâf*, *Muhtasaru'l-meânî*, *Fütühât* gibi eser adlarına yer vermiştir. *Hâşiyetü'l-Beydâvî*, *Hâşiyetü'l-Keşşâf* şeklinde de atıfları vardır ancak bu hâşiyelerin kimlere ait olduğunu belirtmemiştir. Kaynağını zikretmediği görüşler için “Kûfiyyûn”, “Basriyyûn”, “Cumhur”, “Bazıları” gibi ifadeler; zayıf bulduğu görüşler için ise “kîle” lafzını kullanmıştır.

Eserde, besmeleyi oluşturan ba, isim, Allah, er-rahmân ve er-rahîm lafızları (ب، اسم، الله، الرحمن، الرحيم)، özellikle iştikak, sarf, nahiv, belâgat, kitabet ve anlam yönünden tek tek ve sırasıyla ele alınıp tahlil edilmiş, ne gibi görev ve fonksiyonlarının olduğu izaha çalı-

³⁰ Eserler hakkında detaylı bilgi için bk. Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, 2: 32; Yıldız, “Akkirmânî”, 2: 270; Mustafa Bal, *Muhammed bin Mustafa Akkirmânî ve İtikâdî Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi 2017), 15-18; Bozyiğit, Akkirmânî'nin Felsefî Görüşleri, 16-23.

³¹ Bazı nüshaları için bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Bölümü, nr. 1877, vr. 142b-151b; Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, nr. 3258/1, vr. 1b-8a; Süleymaniye Kütüphanesi, Dügümlü Baba Bölümü, nr. 449, vr. 150b-165b.

şılmıştır. Harfi cerrin muteallâkı, görevi, anlamları, isim lafzının ibarede yer alması, lafza-i celâl ile ilişkisi, Allah lafzının kökeni, anlamları, rahmân ve rahîm isimlerinin iştikakları, özellikleri, yük-lendikleri manalar, takdim-tehirleri gibi konular o dönemin şartla-rına göre sistematik bir şekilde okuyucuya aktarılmıştır. Hamdele ve salveledeki lafızlar da aynı üslupla açıklanmıştır. Eserde dilbilim-sel izahlara ilaveten zaman zaman felsefî ve kelâmî konulara da değinilmiştir. Sûre başlarındaki bismelenin müstakil bir âyet sayılıp sayılmaması, Fatîha'dan olup olmaması, namazda okunması gibi fıkhi konulara ise girilmemiştir. Bir iki rivâyet hariç bismelenin faziletine dair hususlara da yer verilmemiştir.

Havaş 'alâ sûreti'l-Fâtîha min Tefsîri'l-Beydâvî

Topkapı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi Bölümü, nr. 1722'de bulunan risâle 237 varaklık bir mecmuanın 1b-29b varak-ları arasında yer almaktadır. Hâtimesinde istinsah kaydı yoktur. Ancak zahriyede yer alan "Akkirmânî Muhammed merhumun kendi nefsi-i nefisleri için yazdığı nüsha-i nefisedir" ibaresi, bu risâleleri, Akkirmânî'nin bizzat kendisinin yazdığını göstermektedir. Yazı tipi de risâlelerin tek kalemde çıktığını doğrular niteliktedir. Ayrıca müellifin hattının son derece mükemmel olduğunu da belirtmek gerekir. Risâleler farklı alanlarla ilgilidir. Birinci sıradaki risâle Fâtîha sûresinin hâşiyelerine dair telif bir eserdir. Devamında Bey-dâvî'nin *Envâru't-tenzîl* adlı tefsirinden Fâtîha ve Bakara sûreleri istinsah edilmiş ve sayfa kenarlarında açıklanmıştır. Mecmuadaki diğer risâleler sadece istinsah edilmiştir. Zahriyede sonradan oluş-turulduğu anlaşılan bir fihrist vardır. Bu fihristte eser ve müellif adları ile sayfa numaraları yer almaktadır.

Akkirmânî, mecmuanın 1b-29b varakları arasında Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl* ve *esrâru't-te'vîl* adlı tefsirinden Fâtîha sûresini ele almaktadır. Esere besmele, hamdele ve salveleden sonra "وبعد: فهذه حواش على سورة الفاتحة من تفسير البيضاوي جمعتها من حواشي صاحب الكشف والسعد حواش على سورة الفاتحة من تفسير البيضاوي جمعتها من حواشي صاحب الكشف والسعد حواش على الكشاف" şeklinde bir ibare ile başlamaktadır. Bu ibarede geçen Sâhibü'l-Keşf,³² ve's-Sa'd,³³ ve's-Seyyid³⁴ lafızlarından anla-

³² Akkirmânî, müellifi eserine izafe ederek "Sâhibü'l-Keşf" diye anmaktadır. Eser, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Abdurrahman b. Ömer el-Kazvî'nin (ö. 745/1344) Zemah-şerî'nin *Keşşâf*'ına yazdığı hâşiyedir. *el-Keşf 'ale'l-Keşşâf, Keşfu'l-Keşşâf, el-Keşf an Müş-kilâti'l-Keşşâf* isimleriyle çeşitli kütüphanelerde çok sayıda nüshası vardır. Kehmâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 2: 561. Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envâru't-Tenzîl Hâşiyesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 327.

şıldığına göre eseri, adı geçen muhaşşilerin *Keşşâf*a yazdığı hâşiyelerden istifade ile hazırlamıştır. Müellif söze “kavluhû” lafzı ile başlayarak önce Beydâvî'nin izaha muhtaç olan ibaresini vermiş, ardından bahsi geçen hâşiyeler başta olmak üzere zaman zaman değişik kaynaklardan da faydalanarak bu ibareleri tafsilatlı bir şekilde şerh etmiştir. Kaynaklar arasında karşılaştırmalar yapmış ve alıntı yaptığı kaynağı umumiyetle zikretmiştir. Zaman zaman “ve fi ba'zî'n-nüseh” ibaresi ile *Envâru't-tenzîl*'in nüshaları arasındaki farklılıklara temas etmiştir. Fâtiha'nın âyet sayısı, nüzül sebebi, isimleri, namazda tilaveti gibi hususlardan gramer tahlillerine kadar her konuya yer vermiş, özellikle besmele ile ilgili tafsilatlı açıklamalar yapmıştır. Bismelenin başındaki “bâ” harfi cerri, müteallakları, isim, Allah, rahman ve rahim lafızları, bunların kök, türev ve manaları, bismelenin Fâtiha'dan bir âyet olup olmadığı, sûre başlarında müstakil bir âyet olarak yer alıp almadığı gibi konularda mevcut görüşleri zikrederek değerlendirmelerde ve tercihlerde bulunmuştur. Yer yer kendi özgün fikirlerini ortaya koymakla birlikte, kısa mukaddimede de ifade ettiği gibi, ağırlıklı olarak *Keşşâf* hâşiyelerinden istifade ile Beydâvî'nin kapalı lafızlarını açıklamıştır.

Görebildiğimiz kadarıyla müellif Ebû Hafs Ömer el-Kazvî'ye her defasında “Kâle Sâhibü'l-Keşf” lafzı ile, Sa'düddin et-Teftâzânî'ye bazen “Kâle Sa'd” bazen de “Kâle et-Teftâzânî” lafzı ile, Seyyid Şerîf'e ise bazen “Kâle Seyyid” bazen “Kâle Seyyid kuddise sirruhu” bazen de sadece “Kuddise sirruhu” lafızları ile atıfta bulunmuştur.

Mecmuanın 30b-39b varakları arasında Fâtiha suresi tefsiri, 40a-179a varakları arasında ise Bakara sûresi tefsiri yer almakta, vr. 179a'nın ortasından itibaren Âl-i İmrân sûresinin tefsirine geçilmekte, ancak birkaç satır sonra ibare yarıda bırakılarak eser son bulmakta ve mecmuanın devamında başka risâleler sıralanmaktadır. Fâtiha ve Bakara sûresinin yer aldığı kısımla ilgili telif ve istinsah kaydı yoktur. Ancak yapılan incelemede bu iki sûrenin tefsirinin Beydâvî'nin *Envâr*'ından istinsah edildiği anlaşılmıştır. Müstensih adı belirtilmemiş olmakla birlikte mecmuadaki risâlelerin tamamının tek hatla yazıldığı dikkate alındığında bu kısımların da Akkirmânî tarafından istinsah edildiği söylenebilir. Eserde Beydâvî'nin

³³ Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî'dir (ö. 792/1389). Zira onun *Hâşiyeye 'ale'l-Keşşâf* adlı eseri meşhurdur. Bk. Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği*, 328.

³⁴ Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürcânî'dir (ö. 816/1413). *Hâşiyeye 'ale'l-Keşşâf* adlı eseri meşhurdur. Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği*, 329.

metni sayfa ortasına gelecek şekilde yazılmış ve sayfa kenarında ise izah edilmiştir. Bu izahları hemen her sayfada görmek mümkündür. Özellikle Bakara sûresi ile ilgili izahların ana metinden daha yoğun olduğu söylenebilir. Yapılan incelemede bu açıklamaların hat, dil ve üslûp bakımından bir önceki risâle ile benzer özellikler taşıdığı görülmüştür. Dolayısıyla bütün bunların Akkirmânî'ye ait olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Böyle kabul ettiğimiz takdirde onun Beydâvî tefsirinden Fâtiha ve Bakara sûresine hâşiye yazdığını söyleyebiliriz. Bu durumda mecmuanın ilgili varakları arasındaki bölüm *Hâşiye 'alâ sûreti'l-Fâtiha ve'l-Bakara min Tefsîri'l-Beydâvî* şeklinde isimlendirilebilir. Mecmuadaki diğer risâleler farklı yazarlara ait olup sadece istinsah edilmişlerdir.

Hâşiye 'alâ cüzi'n-Nebe' min Tefsîri'l-Beydâvî

Topkapı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi Bölümü, nr. 603,³⁵ vr. 1b-156b'de yer alan eser katalogda *Tefsîru Sûreti'n-Nebe'* adıyla kayıtlıdır. Ancak eseri sadece Nebe' sûresinin tefsiri gibi gösteren bu kayıt hatalıdır. Zira müellif mukaddimede "*Hâzihî'l-havâş 'alâ cüzi'n-Nebe' min Tefsîri'l-Beydâvî*" ibaresiyle eserin Beydâvî'nin 'amme cüzü tefsirine yazılmış bir hâşiye olduğunu açıkça belirtmiştir. Kendi adını da hem mukaddimede, hem hâtimede Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî diye vermiştir. Nisbelerini ise hâtimede, "el-Akkirmânî müvelleden, el-Mâturîdî i'tikaden, el-Hanefî mezheben" şeklinde belirtmiş ve bu eseri hicri 1157 yılı Ramazan ayında (1744) telif ettiğini kaydetmiştir. Eser müellif nüshası olup nefis bir hatla yazılmış ve gayet iyi korunmuştur. el-Haramu'l-Mekkî nr. 35 [341]'de *Tefsîru cüz'i 'amme* başlıklı bir nüshası daha mevcuttur.³⁶

Müellif, esere besmele, hamdele ve salveleden sonra kısa bir mukaddime ile başlamış ve Nebe' sûresinden başlayarak Nâs sûresinin sonuna kadar Beydâvî'nin 'amme cüzü tefsirinin tamamını şerh etmiştir. Mukaddimede bu eseri, diğer hâşiyeleri ve alimlerin bu konulardaki görüşlerini iyice inceledikten sonra kendi fikirlerini de ilave ederek hazırladığını beyan etmiştir.

Sûreye giriş mahiyetinde her sûrenin ismi, nüzül yeri ve âyet sayısı hakkında bilgiler vermiş, selef alimlerinin bu konulardaki görüşlerini nakletmiş, ittifak ve ihtilaf edilen hususlara temas etmiş,

³⁵ *el-Fihrisü's-şâmil* adlı kaynakta bu yer numarası 583/1 diye verilmiştir. Bk. Komisyon, *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-'Arabîyyi'l-İslâmîyyi'l-mahdûd mahdûdâtü't-tefsîr ve 'ulûmuhu* (Ammân: Müessesetü âli'l-beyt, 1987), 2: 768.

³⁶ Komisyon, *el-Fihrisü's-şâmil*, 2: 768.

bazı sûrelerin nüzül sebebine yer vermiştir. Her sûrenin bitiminde Beydâvî'nin zikrettiği hadislerin sıhhati konusunda görüş beyan etmiş ve ardından “temmeti'l-havâşî bi hamdillah”, “temmeti'l-havâşî ve'l-hamdü lillahi vahdeh” tarzında ibarelerle o sûrenin sona erdiğine işaret etmiştir.

Müellif risâlede rivâyet ve dirâyet metodunun her ikisini de kullanmış, ancak dirâyet üslubuna ağırlık vermiştir. Özellikle kelime tahlillerine, i'rab kaidelerine, belâgat uygulamalarına, kıraat vecihlerine genişçe yer vermiş, bu konularda pek çok görüşün nakline itina göstermiş ve aralarında karşılaştırmalar yapmıştır. Kendisinden önceki alimlerden çokça istifade etmiştir. İsmüddin (ö. 945/1538), Şihâbüddin el-Hafâcî (ö. 1069/1659), Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer el-Kazvîni (ö. 745/1344), Şeyhzâde (ö. 950/1543) en çok müracaat ettiği muhaşşiler, Zemahşerî (ö. 538/1144), Fahrüddin er-Râzî (ö. 606/1210) Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344), Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) ise en çok başvurduğu müfessirlerdir. Bunların dışında bir hayli isimden ve kaynaktan faydalanmıştır. Yaptığı nakillerde teslimiyetçi olmamış, aralarında değerlendirmeler yapmış ve isabetli bulduğunu genellikle “asvabu” lafzı ile tercih etmiştir.

Müellif, esere kısa bir hâtîme ile son vermiştir. Bu hâtîmede eserini ulemanın görüşlerinden derlediğini ve yeri geldikçe kendi görüşlerini de beyan ettiğini, izaha muhtaç olan hususları açıkladığını ifade etmiş, Allah'a dua ve hamd, Rasûlullah'a salatu selam ile eseri tamamlamıştır.

El-Fihrisü's-Şamil adlı kaynakta müellifin tefsirle ilgili *Risâletu el-Akkirmânî 'alâ kavli'l-Beydâvî fî tefsîri âyeti -Fe inlem ya tezîlûkum-* (Nisâ, 4/91) başlıklı bir risâlesinin Kahire Dâru'l-Kütüb, nr. 49/1'de kayıtlı olduğu ifade edilmektedir.³⁷ Bu esere ulaşma imkanı bulamadık. Ancak Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 1408/2'de Beydâvî'nin -Fe inlem ya tezîlûkum- âyetinin tefsiri üzerine yazılmış bir risâle mevcuttur. Bu risâlede müellif adı kayıtlı değildir. Fakat vr. 14a'nın sayfa kenarında, metnin içerisinde yapılan bir alıntı ile ilgili olarak, “el-kâilu şeyhuna'l-merhûm Muhammed el-Akkirmânî” şeklinde bir not düşülmüştür. Bu kayıt Akkirmânî'nin böyle bir risâlesi olduğunu doğrulaması bakımından önemlidir.

³⁷ Komisyon, *el-Fihrisü's-şâmil*, 2: 768.

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Bölümü, nr. 3227, vr. 377b-378b'de kayıtlı *-Vema teşâüne illâ en-yeşâ Allah-Âyeti Kerimesinin Tefsiri* adlı bir varaklık Osmanlıca küçük bir risâle de müellife nispet edilmektedir. Ancak kütüphane geçici olarak hizmet veremediğinden bu âyet tefsiri temin edilememiştir.

Zeyl

Kaynaklarda iki eserin hataen Kefeli alimlere nispet edildiği tespit edilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, nr. 3304'te, 109-118 varaklar arasında yer alan *Tavzîhu tefsiri sûretî'l-Fâtiha* başlıklı bir risâle Muhammed b. Abdülhamid el-Kefevî'ye (ö. 1168/1755)³⁸ nispet edilmekte ve Abdüsselam adlı bir zât tarafından istinsah edildiği belirtilmektedir. Ancak bu risâlenin hiçbir yerinde müellif ve müstensih adı kayıtlı değildir. Sadece vr. 118b'de, sayfa kenarında silik bir yazının altında "el-yed el-Kefevî" diye bir kayıt mevcuttur. Fakat bu kaydın ne olduğu tam olarak anlaşılma-maktadır. Muhtemelen mecmuadaki diğer risâlelerden hareketle müellif ve müstensih adı bu şekilde verilmiştir. Zira 22b-37a varakları arasında Abdüsselam'ın istinsah ettiği Kefevî'ye ait bir risâle bulunmaktadır. Mecmuadaki diğer risâlelerin çoğunu da bu zât istinsah etmiştir. Mecmuanın muhafaza sayfasında ve zahriyesinde iki ayrı fihrist vardır. Bu fihristlerin her ikisinde de 109a-118b varakları arasındaki risâle, "Fâtiha-i Şerîf Tefsiri Kazâbâdî", "Tefsirü'l-Fâtiha li'l-Kazâbâdî" ibareleri ile Kazâbâdî'ye nispet edilmiştir. Tam adı, Ebû'n-Nâfi' Ahmed b. Muhammed b. İshak olan Kazâbâdî'nin (ö. 1163/1750), Beydâvî'nin Fâtiha tefsiri üzerine kaleme aldığı, *Hâşiye 'alâ tefsiri'l-Fâtiha* adlı bir hâşiyesi de zaten vardır.³⁹ Kaldı ki bazı katalog kayıtlarında aynı isimle, yani Fatih Bölümü, nr. 3304'teki *Tavzîhu tefsiri sûretî'l-Fâtiha* adıyla eser Kazâbâdî'ye nispet edilmektedir.⁴⁰ Bütün bunlar, Kazâbâdî'ye ait olan eserin ilgili katalog kaydında hataen Kefevî'ye nispet edildiğini göstermektedir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Musalla Medresesi Bölümü, nr. 1928/30'da yer alan 67 varaklık *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf* adlı bir eser Ebû'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ Hüseyin el-Kefevî'ye (ö. 1095/1684)

³⁸ Hayatı ve eserleri için bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2: 7; Bursalı, *Kırım Müellifleri*, 15-16; Necmettin Pehlivan, "Muhammed Kefevî ve Risâle Fi'l-Âdâb'ı", *Felsefe Dünyası* 56 (2012/2): 322-333.

³⁹ Bk. Mustafa Öz, "Kazâbâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25: 120.

⁴⁰ Bk. Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 332 ve 333.

nispet edilmiştir. Ancak Kefevî'nin hayatı hakkında bilgi veren kaynaklar böyle bir eserden bahsetmemektedirler.⁴¹ Habeşî'nin, *Câmi u'ş-şürûh ve'l-havâşî* adlı eserinden nakille bazı kaynaklar,⁴² Musalla Medresesi'ndeki nüshayı Ebû'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî'ye (ö. 616/1219) nispet etmişlerdir.⁴³ Eserin hangi Ebû'l-Bekâ'ya ait olduğunun kesin tespitini, sadece bu bilgiler üzerinden yapmak güçtür. Zira müellife dair eserdeki tek kayıt, başlıktaki “Hâşîye li Ebi'l-Bekâ” şeklindeki ifadedir. Eserin mukaddimesi ve hâtimesi olmadığı için bunun dışında bir bilgiye ulaşmak da mümkün gözükmemektedir. İşte bu durumda eserin başka haşiyelerle mukayese edilmesi gerekmektedir. Halil Çiçek bunu yapmış olacak ki Ebû'l-Bekâ'ya nispet edilen Musalla Medresesi 1928'deki bu eserin aslında Seyyid Şerif Cürçânî'ye ait olduğunu ve nisbetinde hata bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁴

Sonuç

Bu çalışmada, Kefeli beş müellifin hayatları ve eserleri ele alınmış olup konu gereği, daha ziyade tefsirle ilgili çalışmaları üzerinde durulmuştur. Yapılan araştırmada söz konusu müelliflerin tefsirle ilgili toplam dokuz eseri olduğu tespit edilmiştir. Tamamı kütüphanelerde yazmalar halinde olan bu eserlerin tümü görülmüştür. Söz konusu eserlerin tamamının dili Arapça'dır. Bu eserlerin beş tanesi çeşitli konuları ele alan âyet tefsirleridir. Üç tanesi ise Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*'indeki Fâtiha ve Bakara sûresi ile amme cüzü tefsiri üzerine yazılmış hâşîye türü eserlerdir. Bir tanesi de Şemseddîn Ahmed el-Ensârî'nin Ebüssuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-'aklî's-selîm* adlı tefsirine yönelttiği itirazlara cevap olmak

⁴¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 230; Bursalı, *Kırım Müellifleri*, 11; Bağdâdî, *Hedyye-tü'l-ârifin*, 1: 229; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 1: 418; Hulusi Kılıç, “Ebû'l-Bekâ el-Kefevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 298.

⁴² Selami Bakırcı, “Ukberî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 66-67; Maden, *Tefsirde Hâşîye Geleneği*, 327.

⁴³ Hâbeşî, Musalla'daki yer numarasını sehven 241 olarak vermiştir. Bk. Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi u'ş-şürûh ve'l-havâşî: Mu'cemu şâmilî'l-esmâi'l-kütübî'l-meşrûha fi't-türâsi'l-İslâmî ve beyânü şürûhihâ* (Ebûzâbi: el-Mecma'u's-sekâfi, 1425/2004), 3: 1455.

⁴⁴ M. Halil Çiçek, *Ebû'l-Bekâ el-Kefevî'nin Külliyâtında Tefsir ve Kur'an İlimleri* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1992), 44; Erol Aydın, *Ebû'l-Bekâ'nın el-Külliyâtındaki Hadislerin Tahrîc Ve Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 17.

üzere yazılmıştır. Ayrıca iki eserin kütüphane katalog kayıtlarında hataen Kefeli alimlere nispet edildiği görülmüştür.

İncelenen eserlerde ağırlıklı olarak dirâyet metodu benimsenmiş olmakla birlikte rivâyet metoduna da başvurulduğu görülmüştür. Dilsel tahlillere ve belâğî izahlara genişçe yer verilmiştir. Beydâvî ve Zemahşerî'nin tefsirleri ile bunların hâşiyeleri temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Ayrıca Basra ve Kûfe dil ekolleri ile Sîbeveyh, Ferrâ, Zeccâc, Fîrûzâbâdî gibi dil bilimcilere sıkça müracaat edilmiştir. Bunlara ilaveten farklı ilim dallarındaki temel eserlere de başvurulmuştur.

Bu arada şunu da belirtmekte fayda vardır ki, Kefeli müfessirlerin yazdıkları eserlerin tamamının gün yüzüne çıkartıldığını iddia etmek isabetli olmaz. Zira kütüphanelerde henüz envanter kayıtları tutulmamış çok sayıda eser bulunmaktadır. Dolayısıyla çalışmalar devam ettikçe yeni eserlere ulaşma ihtimali bulunacaktır. Bu yüzden Osmanlı döneminde yetişen Kefeli müelliflerinin tefsirle ilgili eserlerini sadece burada incelenenlerden ibaret saymak doğru değildir. Zira bu çalışmada katalog ve kaynak taramaları neticesinde şimdilik tespit edilebilen eserler ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Cemil. "Kefevî Hüseyin Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 186-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Aydın, Erol. *Ebû'l-Bekâ'nın el-Külliyât'ındaki Hadislerin Tahrîc Ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, 2009.
- Atâî, Nev'izâde. *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik (Şekâik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri içinde)*. Haz. Abdülkadir Özcan. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Aksoyak, İsmail Hakkı. "Kefevî, Hüseyin". Erişim: 10 Haziran 2018. <http://www.turkedebiyatisimlersonzugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=213>.
- Bâdî Efendi, Ahmed. *Riyâz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*. Haz. Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu. 5 Cilt (1-1, 1-2, 2-1, 2-2, 3). Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifin esmaü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. Tsh. Kilisli Rifat Bilge-İbnülemin Mahmûd Kemâl İnal. 2 Cilt. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951.
- Bakırcı, Selami. "Ukberî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 66-67. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bal, Mustafa. *Muhammed bin Mustafa Akkirmânî ve İtikâdî Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi. Gümüşhane Üniversitesi, 2017.
- Bıyık, Ömer. *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2007.
- Bilge, Mustafa L. "Akkirman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 269-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

- Bozyiğit, Ahmet. *Akkirmâni'nin Felsefî Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, 2006.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *İdâre-i Osmâniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1335.
- Çiçek, M. Halil. *Ebû'l-Bekâ el-Kefevî'nin Külliyyâtı'nda Tefsir ve Kur'an İlimleri*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1992.
- Donuk, Suat. "Fezî-i Kefevî'nin Manzum Kırk Hadis Tercümesi." *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 5/11 (2018): 47-69.
- Evliya Çelebi. *Seyahatname*. Haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Habeşi, Abdullah Muhammed. *Câmi 'u's-şürûh ve'l-havâşi: Mu 'cemü şâmilî'l-esmâî'l-kütübî'l-meşrûha fi't-türâsî'l-İslâmî ve beyânü şürûhihâ*. 3 Cilt. Ebûzabî: el-Mecma' u's-sekafî, 1425/ 2004.
- İnalçık, Halil. "Kırım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 450-458. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu 'cemu'l-müellifîn*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1993.
- Kılıç, Hulusi. "Ebû'l-Bekâ el-Kefevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 298. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Komisyon. *El-fihrisü's-şâmil li't-türâsî'l-Arabîyyi'l-İslâmiyyi'l-mahdûd mahdûdâtü't-tefsîr ve 'ulûmuhu*. 9 Cilt. Ammân: Müessesetü' âli'l-beyt, 1987.
- Kütükoğlu, Bekir. "Murad III". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 172-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Okur, Kaşif Hamdi. "Bir Osmanlı Fakihinin Gözüyle Osmanlı Fukahâsı: Kefevî'nin Ketâib'i Üzerine Bir Değerlendirme." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014): 361-377.
- Öz, Mustafa. "Kazâbâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 120-121. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Özkan, Ömer. "Osmanlı Döneminde Bir Edebî Muhît Olarak Kefe (Feodosia)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8 (Haziran 2015): 295-301.
- Öztürk, Yücel. "Kefe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 182-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Pehlivan, Necmettin. "Muhammed Kefevî ve Risâle Fi'l-Âdâb'ı". *Felsefe Dünyası* 56 (2012/2): 322-333.
- Süreyyâ, Mehmed. *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*. Haz. Ali Aktan - Abdülkadir Yuvalı - Mustafa Keskin. 5 Cilt (I-IV/II). İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995.
- Tanman, M. Baha. "Mehmed I Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 394-395. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Türk, Ahmet. *Kırım Hanlığı'nda İslâmîyet*. Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım İçinde. Ed. Yücel Öztürk. 123-150. İstanbul: 2015.
- Vassaf, Osmanzâde Hüseyin. *Sefîne-i Evliyâ*. 5 Cilt. Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz. İstanbul: Kitabevi, 2015.
- Yerkazan, Hasan. "Abdurrahman b. el-Hâc Ebû Bekir el-Kefevî'nin Mecmûa-i Hutbe İsimli Eserinde Hadîs Kullanımı." *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2018): 372-393.

- Yıldız, Sâkıb. "Akkirmânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 270. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yüksel, Ahmet-Karademir, Zafer. "Ulema, Göç Ve Devlet: Kırım Harbinden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemanın İskânına Dair Bazı Bilgiler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 52/1 (2012): 169-190.

The Commentators on the Quran Having the Nisbah “Kafawi” in the Ottoman Empire and Their Works: A Literature Research

Süleyman GÜR*

Extended Abstract

Kefeli authors have written many works in various branches of science. An important part of these works is found in manuscript forms in libraries. Some of them are printed. Recently, some academic studies based on individual and work have been conducted on these works. However, no work has been done on the works of exegesis, nor has it even been pointed out. Therefore, in this article, it is deemed appropriate to introduce the glossators of Kefeli and their works about exegesis. In this context, summary information about the qualities and contents of the works that can be determined will be presented, other copies will be pointed out if available and short biographies of the authors on whose life information can be found will be given. The glossators and the works will be presented considering the alphabetical order of the names of the glossators.

Hamîdüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kefevî (d.?): His only work that can be found is about exegesis. *Risâle fî âyeteyni -ve mine'n-nâsi men yekûlu âmennâ*. Bursa Inebey Manuscript Library, Haraccioglu Collection, no. 114/8, l. Another copy of the epistle found in a journal in 385b-390a could not be reached. The work has been copyrighted on behalf of Seyhulislam. However, since which Seyhulislam was not specified, the period of writing could not be determined. It ended with a short epilogue. Hüseyin Efendi el-Kefevî (d. 1010/1601): In the sources, he was described as an intelligent, beautiful-voiced, ethical, cultured, accompanable and witty man, and stated that he learned Arabic and Persian through their literature, and was very competent in hadith, tafsir, fiqh, and other religious sciences together with mathematics, astronomy, and music. *Risâle fî'r-reddi 'alâ i'tirâzâtî'l-Ensârî 'alâ Ebissuûd*. Suleymaniye Library, Hekimoglu Ali Pasa Collection, no. 98/1, l. The epistle found in 1b-28a is at the head of a journal. There is no copyright or copying record. The only enlightening information about the author and his work can be obtained from the following record found in the flyleaf. “Mâ ketebühü'l-mevlâ el-fâzil Hüseyin Efendi el-Kefevî mûciben 'an i'tirâzâtî'l-Mevlâ Ahmed Efendi el-Ensârî 'alâ Mevâzi'a min Tefsîri'l-'Allâme Ebissuûd el-'Îmâdî”. Ibrahim b. Yusuf b. Mustafa el-Hanefî el-Kefevî (XVIII. Century?): *Risâle fî tefsîri kavlihî teâlâ -yevme ye'ti ba'zu âyâti rabbik*. Suleymaniye Library, Hamidiye Collection, no. 185, l. The work founded in 153b-165b is located in a journal with various epistles written in various calligraphy. The name of the author is stated as “Ibrahim b. Yusuf b. Mustafa el-Hanefî el-Kefevî” in the preface. The copyright date is not registered. It was copied by a person named

* Asst. Prof., Trabzon University Faculty of Theology, Department of Qur'anic Exegesis suleymangur@trabzon.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-7515-136X>

Muhammad Nazif in the year of 1176/1763. Muhammed b. Mahmud el-Kefevî (XVI. Century): Postscript of Exegesis. National Library, Samsun City Public Library Department, no. The work, which was found in a detached state in 614, composed of 278 leaves and the name of the work was taken from the flyleaf. It is understood from the statements in the epilogue that it was copyrighted in the year of 957 and that it was the author's calligraphy. Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî el-Kefevî (d. 1174/ 1760): Risâletü'l-besmele ve'l-hamdele ve't-tasliye. Istanbul Metropolitan Municipality Atatürk Library, Osman Ergin Manuscripts, no. 0573/01, I. The epistle found in 1b-11b is located at the head of a journal which includes various exegeses on basmala. Name of the work is stated as Risâletü'l-besmele in the catalog and registered as Risâletü'l-besmele ve'l-hamdele ve't-tasliye in the flyleaf. In the title, the name of the work is stated as Risâletü'l-besmele and the name of the author is given as Muhammed Akkirmânî. The copyright date is not specified and it was copied by Salih b. Muhammed el-Bosnevî in 1168/1754. Numerous manuscripts are available in various libraries. Havaş 'alâ sûreti'l-Fâtîha min Tefsîri'l-Beydâvî. Topkapı Museum Library, Department of the Treasury, no. The epistle found in 1722 is among the leaves 1b-29b of a 237-leaf journal. There is no record of copying in its epilogue. However, the phrase "Akkirmânî Muhammed merhumun kendi nefsi nefisleri için yazdığı nüsha-i nefisedir" stated in the flyleaf shows that Akkirmânî wrote these epistles himself. The font confirms that the epistles come from the same pencil. It should also be noted that the author's calligraphy is extremely excellent. The epistles are related to different fields. The first epistle is a copyrighted work on the postscripts of the Surah Al-Fatihah. In the continuation, Surah Al-Fatihah and Al-Baqarah were copied from Beydâvî's exegesis named Envâru't-tenzîl and explained on the edges of the pages. Hâşiye 'alâ cüz'i'n-Nebe' min Tefsîri'l-Beydâvî. Topkapı Museum Library, Department of the Treasury, no. 603, I. Found in 1b-156b, the work is registered with the name of Tafsir Sûreti'n-Nebe' in the catalog. However, this record, which portrays the work only as an exegesis of Surah An-Naba, is inaccurate. Because the author has clearly stated in the preface with the phrase of "Hâzihî'l-havâş 'alâ cüz'i'n-Nebe' min Tefsîri'l-Beydâvî" that the work is a postscript written for the exegesis of Beydâvî's 'amme part. He gave his name as Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî in both preface and epilogue. He stated his relatives as "el-Akkirmânî müvelleden, el-Mâturîdî i'tikaden, el-Hanefî mezheben" and noted that he copyrighted this work in the month of Ramadan (1744) in the 1157 year of the hegira. The work is a copy of the author, written in beautiful calligraphy and well preserved. In el-Haramu'l-Mekkî no. 35 [341], another copy titled Tefsîru cüz'i 'amme is available, too.

Keywords: Ottoman, Kafa, tafsir, interpreter, manuscript.

